

Wstęp

Księża kapelani zapisali jedną z najpiękniejszych kart historii Kościoła podczas II wojny światowej, wojny zapoczątkowanej przez dwóch agresorów. Najpierw szok wywołany atakiem wojsk hitlerowskich 1 września 1939 roku. Dwa tygodnie walk wykazały beznadziejność sytuacji, naród polski stanął sam w obliczu wroga, nie mogąc liczyć na żadną pomoc. Agresja wojsk sowieckich 17 września 1939 roku spotęgowała tragizm zarówno żołnierzy, jak i ludności cywilnej, zsyłanych i deportowanych w głąb syberyjskich bezdroży. W cały tragizm roku 1939 została wkomponowana służba kapelanów. Religia, wiara i przywiązanie do tradycji pozwalały w wielu przypadkach zachować odrobinę godności ludzkiej, ale też polskości. Kapelani, dzieląc twarde i smutne życie z przesiedlonymi w głąb ZSRS Polakami, pracowali wśród nich ofiarnie i z pełnym poświęceniem. Nieśli im nie tylko pociechę religijną i udzielali sakramentów, ale bardzo często zamykali oczy rodakom umierającym z dala od ojczyzny. Trudno przecenić znaczenie wiary, modlitwy, pieśni kościelnej w życiu Polaków rzuconych w odległe rejony sowieckiego imperium. Niewątpliwie był to jeden z elementów przetrwania.

Wyzwanie, jakie postawiło przed kapelanami życie na Środkowym i Bliskim Wschodzie, nie wynikało z osłabienia wrażliwości moralnej żołnierzy i ludności cywilnej spowodowanego przeżyciami w ZSRS. Wydaje się, że było w wielu wspomnianych kwestiach trudniejsze. Kapelani, troszcząc się o moralność wojska i poszanowanie godności ludzkiej, organizowali ośrodki opiekuńczo-wychowawcze, zajmowali się drukiem i kolportażem prasy katolickiej, a także organizowali świetlice wojskowe. Nie ulega wątpliwości, że główny wysiłek kapelanów skupiał się na sprawach związanych z moralnością w czasie, kiedy sprawy religii nie były popularne ani w wojsku, ani w obozach cywilnych. Na Środkowym i Bliskim Wschodzie nastąpił wyraźny podział obowiązków i pracy kapelanów – jedni pozostali, podobnie jak w Związku Sowieckim, pośród ludności cywilnej, inni związali swą działalność z pracą w szeregach wojska.

Kolejny etap pracy kapelanów związany był z kampanią włoską. Tak jak w ZSRS, przyprowadziła ona do ołtarzy znaczne grupy żołnierzy. To religia ponownie stała się orędowniczką spokoju sumień i uświadamiała walczącym żołnierzom przemijalność ludzkiego życia.

Zakończenie wojny, podobnie jak pobyt na Środkowym i Bliskim Wschodzie, przyniosło w żołnierskich szeregach rozprężenie moralne, do którego zapewne w znacznym stopniu przyczyniła się sytuacja Polski na arenie międzynarodowej. Kapelani czynili wszystko, by żołnierze nie czuli się osamotnieni i niepotrzebni. Większość duchownych pozostała z nimi na obczyźnie, organizując życie duszpasterskie – parafialne – po demobilizacji. W tych tragicznych latach działań wojennych i pierwszych miesiącach po zwycięstwie, gdy rozgrywały się losy polskich żołnierzy na Zachodzie, wiara, religia i kapłan byli nośnikami nadziei.

Prezentowane opracowanie ukazuje kwestie dotyczące służby duszpasterskiej kapelanów wojskowych w 2. Korpusie z uwzględnieniem różnych aspektów jego funkcjonowania i znaczenia dla wojska i ludności cywilnej, a mianowicie: duchowego, psychologicznego, moralno-etycznego, patriotycznego i pedagogiczno-wychowawczego. W tym kontekście wnosi ono do współczesnej historiografii wojskowej nowe spojrzenie na osobę kapelana.

O ile zagadnienia dotyczące organizacji Polskich Sił Zbrojnych w ZSRS, Armii Polskiej na Wschodzie oraz działań bojowych 2. Korpusu Polskiego mają już poważny dorobek publikacyjny, o tyle dzieje służb duszpasterstwa wojskowego w 2. Korpusie nie zostały do tej pory zbadane i opisane z uwzględnieniem powyższych aspektów. Z tego powodu celowe było podjęcie badań dotyczących tych właśnie obszarów, a więc przedstawienie pełnego zarysu dziejów i roli służb duszpasterstwa wojskowego w przebiegu działań bojowych 2. Korpusu, w tym procesu ich formowania w ZSRS od 1941 roku aż do walk o Bolonię w kwietniu 1945 roku oraz okresu demobilizacji 1945–1947. Zakres chronologiczny książki obejmuje zatem lata 1941–1947.

*

O posłudze duchownych wśród żołnierzy na przestrzeni wieków możemy się dowiedzieć z kronik Galla Anonima, Wincentego Kadłubka, Jana Długosza, a także m.in. z pracy ks. Edmunda Nowaka¹. Zauważalny jest

¹ Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, przeł. R. Grodecki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965; Wincenty zw. Kadłubkiem, *Mistrza Wincentego Kronika Polska*, przeł. K. Abgarowicz, B. Kürbis, Warszawa 1974; J. Długosz, *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Księga X i Księga XI 1406–1412*, przeł. J. Mrukówna, Warszawa 1982; *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Poznań 1998; E. Nowak, *Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego w Polsce 968–1831*, Warszawa 1931.

brak opracowań omawiających kwestie duszpasterstwa wojskowego czasu powstania styczniowego i okresu 1914–1945². Dysponujemy skromną literaturą obejmującą lata 1918–1920. Ogranicza się ona głównie do przedstawienia sylwetek poszczególnych kapelanów³. Kwestią duszpasterstwa Legionów Polskich Józefa Piłsudskiego zajmował się szerzej Arkadiusz Kołodziejczyk⁴. Kolejnym opracowaniem ukazującym służbę duszpasterską w Legionach jest wartościowa praca Wiktora K. Cygana i Wiesława J. Wysockiego⁵.

Literatura dotycząca wojskowej służby duszpasterskiej w II Rzeczypospolitej obejmuje kilkadziesiąt artykułów, z których część została opublikowana jeszcze przed wojną. Do najciekawszych zaliczyć wypada prace księży kapelanów Tadeusza Jachimowskiego⁶, Piotra Niezgody⁷, Władysława Padacza⁸.

Spośród opublikowanych drukiem relacji i pamiętników na uwagę zasługują wspomnienia kapelanów zebrane przez Juliana Humeńskiego⁹, pamiętniki kapelanów z lat 1914–1920¹⁰ oraz wspomnienia zamieszczone na łamach „Wrocławskiego Tygodnika Katolików” i „Duszpasterza Polskiego Zagranicą”. Najpełniejszy do tej pory zestaw literatury i źródeł

² S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983; m.in. R. Bender, *Ksiądz Karol Mikoszewski (X. Sykstus) 1832–1886 – członek Tymczasowego Rządu Narodowego 1863, emigrant, zesłaniec*, Warszawa 1982; T. Krawczak, *Ksiądz generał Stanisław Brzóska: kapelan i dowódca*, Pruszków–Sokołów 1995; J. Wiśniewski, *Udział księży diecezji sandomierskiej w powstaniu styczniowym 1863 r.*, Radom 1926; E. Orzechowska, *Księża kapelani w oddziałach powstańczych województwa sandomierskiego 1863–1864*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1994, nr 4.

³ Do cenniejszych artykułów należy zaliczyć: F. Kącki, *Udział duchowieństwa katolickiego w Powstaniu Wielkopolskim*, „Novum” 1971, nr 12; J. Humeński, *Wojskowa służba duszpasterska w powstaniach śląskich*, „Przegląd Powszechny” 1989, nr 4, 5.

⁴ A. Kołodziejczyk, *Ksiądz pułkownik Józef Panaś*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1986, nr 26; *Kapelan zrywa order*, „Tygodnik Kulturalny” 1986, nr 4.

⁵ W.K. Cygan, W.J. Wysocki, *Dla ciebie Polsko krew i czyny moje. Duszpasterstwo wojskowe Legionów Polskich*, Warszawa 1997.

⁶ T. Jachimowski, *Czynnik religijny w życiu żołnierza*, „Kwartalnik Poświęcony Sprawom Katolickiego Duszpasterstwa Wojskowego w Polsce” 1934, nr 1; *Dziesięciolecie katolickiego duszpasterstwa wojskowego Polski Odrodzonej (1918–1928)*, Warszawa 1928.

⁷ P. Niezgoda, *Duchowieństwo rezerwy i jego zadania w czasie pokoju*, „Kwartalnik Poświęcony Sprawom Katolickiego Duszpasterstwa Wojskowego w Polsce” 1928, nr 1.

⁸ W. Padacz, *Wzór kapłana na podstawie uchwał Synodu Plenarnego*, „Rozkaz Wewnętrzny Biskupa Polowego” 1938, nr 10.

⁹ J. Humeński, *Udział kapelanów wojskowych w II wojnie światowej*, Warszawa 1984.

¹⁰ K. Nowina-Konopka, *Wspomnienia wojenne kapelana II Brygady Legionów Polskich*, Kraków 1993; K. Lenczowski, *Pamiętnik kapelana Legionów*, Kraków–Krosno 1989; J. Panaś, *Pamiętniki kapelana Legionów Polskich*, Lwów 1920.

drukowanych do dziejów polskiego duszpasterstwa wojskowego zawiera bibliografia Hieronima Sieńskiego¹¹.

W 1987 roku wydano jedyne do tej pory większe opracowanie poświęcone przedwojnemu duszpasterstwu autorstwa Bolesława Spychały i Janusza Odziemkowskiego¹². Lata dziewięćdziesiąte zaowocowały powstaniem ciekawych artykułów poruszających problematykę duszpasterstwa wojskowego w II Rzeczypospolitej¹³.

W 2003 roku opublikowano pracę poświęconą biskupowi polowemu ukazującą osobę Józefa Feliksa Gawliny jako tego, który stał na straży świętości żołnierza polskiego walczącego z wrogiem¹⁴. Niewątpliwie ciekawą pozycją jest też praca Andrzeja K. Kunerta, w której zostały zamieszczone przemówienia, pisma i rozkazy biskupa z lat 1939–1945¹⁵.

Geneza, organizacja i działalność duszpasterstwa wojskowego w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie znalazła swoje odbicie w monografiach naukowych oraz w artykułach. Wymienić należy prace J. Odziemkowskiego i współpracujących z nim B. Spychały czy Sławomira Frątczaka¹⁶, a także Zofii Waszkiewicz¹⁷. O bohaterstwie księży kapelanów dowiadujemy się z opracowania Bogusława Szwedy¹⁸.

Należy w tym miejscu wspomnieć o monografii, która jest pokłosiem konferencji naukowej „Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich”, zorganizowanej przez Katolicki Uniwersytet Lubelski. Z mojej inicjatywy w 2003 roku odbyła się w Sianowie konferencja naukowa na temat „Służba duszpasterska kapelanów Wojska Polskiego na frontach

¹¹ H. Sieński, *Polskie duszpasterstwo wojskowe. Bibliografia*, t. 1, Warszawa 1994, t. 2, Warszawa 1996.

¹² J. Odziemkowski, B. Spychała, *Duszpasterstwo wojskowe w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1987.

¹³ T. Böhm, *Organizacja wojskowej służby duszpasterskiej wyznania rzymskokatolickiego w II Rzeczypospolitej*, „Wiedza Obronna” 1993, nr 2; *Organizacja wojskowej służby duszpasterskiej wyznań niekatolickich w II Rzeczypospolitej*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1993, nr 4; E. Piwowarski, *Służba duszpasterska*, „Wojsko i Wychowanie”, cz. 1, 1996, nr 1; cz. 2, 1996, nr 2.

¹⁴ M. Wesołowski, *Świętość żołnierza w nauczaniu biskupa polowego Józefa Gawliny*, Warszawa 2003.

¹⁵ *Józef Feliks Gawlina Biskup Polowy Polskich Sił Zbrojnych. Przemówienia, pisma, rozkazy, 1939–1945*, t. 3, red. A.K. Kunert, Warszawa 2002.

¹⁶ J. Odziemkowski, *Służba duszpasterska wojska polskiego 1914–1945*, Warszawa 1998; J. Odziemkowski, B. Spychała, *Duszpasterstwo wojskowe w II Rzeczypospolitej*, dz.cyt.; J. Odziemkowski, S. Frątczak, *Polskie duszpasterstwo wojskowe*, Warszawa 1996.

¹⁷ Z. Waszkiewicz, *Duszpasterstwo w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Toruń 2000.

¹⁸ B. Szwedo, *Zawsze w pierwszej linii. Kapelani odznaczeni Orderem Virtuti Militari 1914–1921, 1939–1945*, Warszawa 2004.

II wojny światowej”¹⁹. O posłudze kapelanów w czasie działań drugiej wojny światowej pisali też w swych artykułach: Franciszek Stopniak²⁰, Waław Świącicki²¹, Włodzimierz Cieński²², Zygmunt Kotkowski²³, Alojzy Kowalkowski²⁴, Konrad Ciechanowski²⁵, Marek Ney-Krwawicz²⁶, Juliusz Niekrasz²⁷, Antoni Stańko²⁸, Wincenty Romanowski²⁹, Edward Kospath-Pawłowski³⁰, Józef Turowski³¹.

*

Informacje o działalności duszpasterstwa wojskowego w Polskich Siłach Zbrojnych w ZSRR, na Środkowym Wschodzie i we Włoszech można odnaleźć w licznych artykułach ukazujących się w różnych czasopismach. Nie są to obszernie opracowania, niemniej ukazują znaczenie tych służb w siłach zbrojnych. W 1944 roku ukazał się artykuł Stanisława Strumph-Wojtkiewicza³². W tomie pierwszym „Niepodległości” z 1948 roku odnajdujemy dwa artykuły: płk. Józefa Lisa oraz płk. dr. Tadeusza Felsztyna³³. O początkach tworzenia PSZ w ZSRR możemy przeczytać w opracowaniu

¹⁹ *Służba duszpasterska kapelanów Wojska Polskiego na frontach II wojny światowej*, red. B. Polak, Sianów 2003.

²⁰ F. Stopniak, *Tajna organizacja polskich kapelanów wojskowych w latach II wojny światowej*, [w:] *Kościół katolicki na ziemiach Polski w czasie II wojny światowej*, t. 1, Warszawa 1973.

²¹ W. Świącicki, *Sprawozdanie z duszpasterstwa polskiego na internowaniu w Szwajcarii w latach 1940–1945*, „Studia Polonijne” 1988, t. 11.

²² W. Cieński, *Z dziejów polskiego duszpasterstwa wojskowego. Wspomnienia z lat 1914–1945 od ZSRR do Wielkiej Brytanii*, „Duszpasterz Polski Zagranicą” 1985, nr 2–4, 1986, nr 1, 2.

²³ Z. Kotkowski, *Służba duszpasterska 2. Korpusu w polu w 1944 roku*, „Duszpasterz Polski Zagranicą” 1958, nr 1.

²⁴ A. Kowalkowski, *Duszpasterstwo Polskich Sił Powietrznych w Wielkiej Brytanii 1939–1946*, „Studia Pelplińskie” 1979.

²⁵ K. Ciechanowski, *Duszpasterstwo armii „Pomorze” w 1939 r. oraz udział księży w ruchu oporu na Pomorzu w latach okupacji hitlerowskiej*, „Univesitas Gedanensis” 1990, nr 4.

²⁶ M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna Armii Krajowej 1939–1945*, Warszawa 1990.

²⁷ J. Niekrasz, *Z dziejów AK na Śląsku*, Warszawa 1985.

²⁸ A. Stańko, *Gdzie Karpat progi*, Warszawa 1990.

²⁹ W. Romanowski, *ZWZ-AK na Śląsku*, Warszawa 1990.

³⁰ E. Kospath-Pawłowski, *Wojsko Polskie na Wschodzie 1943–1945*, Pruszków 1993.

³¹ J. Turowski, *Pożoga. Walki 27. Wołyńskiej Dywizji AK*, Warszawa 1990.

³² S. Strumph-Wojtkiewicz, *Wojsko Polskie w Sowietach 1941–1942*, „Bellona” (Londyn) 1944, z. 6.

³³ J. Lis, *Geneza tworzenia Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR i umowy polsko-radzieckiej*, „Niepodległość” (Londyn) 1948; T. Felsztyn, *Walka o niezawisłość Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR*, „Niepodległość” (Londyn) 1948.

dr. Seweryna K. Ehrlicha. Autor zwraca szczególną uwagę na służbę zdrowia, odnajdujemy jednak we wspomnianym opracowaniu również kwestie dotyczące służby duszpasterskiej³⁴.

Po zakończeniu działań wojennych dzieje 2. Korpusu Polskiego gen. Władysława Andersa zostały opracowane w dwóch publikacjach. W pierwszej części monografii Stanisława Biegańskiego przedstawiono dzieje Polskich Sił Zbrojnych w ZSRS, Armii Polskiej na Wschodzie (APW) i 2. Korpusu do końca 1944 roku³⁵. Także T. Felsztyn zajmował się dziejami 2. Korpusu w latach 1943–1946³⁶.

Nie sposób nie wspomnieć monografii płk. dr. Mieczysława Młotka dotyczącej tematyki 3. Dywizji Karpackiej, w której autor wspomina o służbach duszpasterskich³⁷. W 1945 roku ukazało się pierwsze opracowanie dotyczące walk o Monte Cassino, przygotowane przez płk. Henryka Piątkowskiego³⁸.

Po wojnie we Włoszech i w Wielkiej Brytanii ukazało się kilka artykułów dotyczących organizacji i działalności służb 2. Korpusu, pierwsze już na łamach „Wiadomości Wojskowych 2. Korpusu”³⁹. Nadmienimy, że w wielu jednodniówkach, ukazujących się już od lat wojennych (1942–1945), następnie we Włoszech (1945–1946) i w Wielkiej Brytanii, można odnaleźć informacje dotyczące działalności służb duszpasterskich, niekiedy nawet ilustrowane.

*

Znaczące treści dotyczące kwestii posługi duszpasterskiej odnajdujemy w opracowaniach książkowych konferencji naukowych poświęconych bitwie o Monte Cassino⁴⁰. Także w wielu innych opracowaniach napotkać można wzmianki związane z posługą duszpasterską kapelanów wojskowych. Na łamach „Wojskowego Przeglądu Historycznego” w 1958 roku ukazał się artykuł Wincentego Iwanowskiego opisujący przebieg bitwy pod Monte

³⁴ S.K. Ehrlich, *U podstaw Armii Polskiej w ZSRR. Walka z chorobami zakaźnymi w 1942 r.*, Rzym 1946.

³⁵ S. Biegański, *Działania 2. Korpusu we Włoszech*, Londyn 1963 (tom drugi pracy się nie ukazał).

³⁶ T. Felsztyn, *Dzieje 2. Korpusu*, „Bellona” (Londyn) 1947; tenże, *Rola 2. Korpusu w kampanii włoskiej*, „Bellona” (Londyn) 1948.

³⁷ M. Młotek i in., *Trzecia Dywizja Strzelców Karpackich 1942–1947*, Londyn 1978.

³⁸ H. Piątkowski, *Bitwa o Monte Cassino*, Rzym 1945.

³⁹ W. Brayczewski, *Organizacja i funkcjonowanie aparatu kwatermistrzowskiego i służb w bitwie 2. Korpusu o Bolonię*, „Wiadomości Wojskowe 2. Korpusu” 1946, z. 7, s. 55–65.

⁴⁰ *Bitwa o Monte Cassino 1944. Geneza – przebieg – opinie*, t. 2, red. B. Polak, Koszalin 2000. Konferencji naukowych poświęconych kwestii związanej z bitwą o Monte Cassino odbyło się już sześć. Po każdej z nich wydawane jest opracowanie książkowe.

Cassino⁴¹. Artykuł ten poprzedziły dwie książki tegoż autora; pierwsza to *Bitwa o Rzym*, druga – ujmująca całościowo dzieje PSZ na Zachodzie⁴². Stanisław Gliwicz opublikował na łamach „Wojskowego Przeglądu Historycznego” artykuł o udziale 2. Korpusu w walkach na froncie włoskim⁴³.

W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych o wojsku gen. Andersa pisał Kazimierz Rosen-Zawadzki⁴⁴. Sporo informacji dotyczących dziejów 2. Korpusu, zwłaszcza opracowania bitew o Ankonę i Bolonię czy informator o PSZ, odnajdujemy w pracach Witolda Biegańskiego⁴⁵. Dzieje wojska gen. W. Andersa znalazły się także w kręgu zainteresowań Piotra Żaronia⁴⁶. Również Zbigniew Wawer, autor monografii 1. Korpusu Polskiego w Wielkiej Brytanii, w swej działalności naukowej zajmował się dziejami Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR i 2. Korpusu⁴⁷.

Z dorobku Tadeusza Paneckiego dotyczącego armii gen. W. Andersa należy wymienić przede wszystkim publikacje opisujące życie i działalność gen. Andersa oraz dzieje 5. Kresowej Dywizji Piechoty⁴⁸. Natomiast

⁴¹ W. Iwanowski, *Bitwa o Monte Cassino*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1958, nr 3 i 4; tenże, *Rozważania na tle bitwy o Monte Cassino, Rzym. Historia a literatura i publicystyka – dezyderaty i rzeczywistość*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1967, nr 1.

⁴² W. Iwanowski, *Bitwa o Rzym. Planowanie strategiczne – sztuka operacyjna – taktyka*, Warszawa 1966; tenże, *Z dziejów formacji polskich na Zachodzie 1939–1945*, Warszawa 1976.

⁴³ S. Gliwicz, *Udział 2. Korpusu Polskiego w kampanii włoskiej na tle działań sprzymierzonych*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1960, nr 2.

⁴⁴ K. Rosen-Zawadzki, *Z dziejów powstania i ewakuacji wojska polskiego w ZSRR. Sierpień 1941–sierpień 1942*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1962, nr 4, 1963, nr 2; tenże, *Z dziejów 2. Korpusu Polskiego. Uwagi i polemiki*, Warszawa 1964. Zob. na ten temat: J.F. Zamojski, *Polskie formacje wojskowe w ZSRR w latach II wojny światowej. Refleksje generalne*, [w:] *Mniejszość polska i Polonia w ZSRR*, Wrocław 1999.

⁴⁵ W. Biegański, *Ankona*, Warszawa 1986; tenże, *Bolonia 1945*, Warszawa 1986; tenże, *Regularne jednostki Wojska Polskiego na Zachodzie. Formowanie, działania bojowe, organizacja, metryki dywizji i brygad*, Warszawa 1973; *Walki formacji polskich na Zachodzie 1939–1945*, red. W. Biegański, Warszawa 1981; także popularna praca: W. Biegański, *Polacy w walkach o zachodnią Europę*, Warszawa 1970.

⁴⁶ P. Żarón, *Armia Polska w ZSRR, na Bliskim i Środkowym Wschodzie*, Warszawa 1981; tenże, *Kierunek wschodni w strategii wojskowo-politycznej gen. Władysława Sikorskiego 1940–1943*, Warszawa 1988; tenże, *Armia Andersa*, Toruń 1996.

⁴⁷ Z. Wawer, *Organizacja Polskich Sił Lądowych w Wielkiej Brytanii 1940–1945*, Warszawa 1992; tenże, *3 Dywizja Strzelców Karpackich w kampanii włoskiej 1944–1945 (umundurowanie i wyposażenie)*, Białystok 1994; tenże, *Monte Cassino 1944*, Warszawa 1994; tenże, *Znów w polskim mundurze. Armia Polska w ZSRR (sierpień 1941–marzec 1942)*, Warszawa 2001.

⁴⁸ T. Panecki, *General Władysław Anders dowódca 2. Korpusu, p.o. Naczelnego Wodza PSZ*, [w:] *Naczelni wodzowie i wyżsi dowódcy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, red. S. Zwoliński, Warszawa 1995, s. 71–79; tenże, *5 Kresowa Dywizja Piechoty*, [w:]

Henryk Stańczyk zajmował się, poza dziejami Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich i 3. DSK, także powstaniem i organizacją 2. Korpusu Polskiego⁴⁹. Wspomnieć należy również prace Józefa Smolińskiego⁵⁰.

W wymienionych publikacjach krajowych problematyka organizacji i działalności służb duszpasterskich została dostrzeżona tylko w znikomym stopniu, m.in. w pracy W. Biegańskiego o bitwie bolońskiej, gdzie autor jedynie wymienia omawiane służby. Z. Wawer opublikował kilka załączników obrazujących trudności w funkcjonowaniu służb finansowych, żywnościowych, zaopatrzenia, duszpasterstwa w PSZ w ZSRS. W 1957 roku W. Jakubisiak zwrócił uwagę na dużą rolę, jaką służby 2. Korpusu odegrały w przebiegu całej kampanii na froncie włoskim⁵¹. Nie sposób pominąć ważnej dla podjętego tematu pracy ks. Marka Wesołowskiego *Duszpasterstwo w II Korpusie gen. Władysława Andersa*, w której autor porusza kwestie duszpasterskie w armii gen. Andersa⁵².

Nadmienić należy, że w połowie lat dziewięćdziesiątych w Katedrze Nauk Humanistycznych i Stosunków Międzynarodowych Wydziału Ekonomii i Zarządzania Politechniki Koszalińskiej pod kierownictwem prof. dr. hab. Bogusława Polaka podjęto tematy wiążące się z organizacją i działaniami bojowymi Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Wykorzystując pomoc Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Władysława Sikorskiego oraz Komisji Historycznej b. Sztabu Głównego PSZ na Zachodzie, zaczęto systematycznie opracowywać tematy dotyczące PSZ na Zachodzie. Kilku badaczy opisało funkcjonowanie służb w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie, m.in. duszpasterstwo, kwatermistrzostwo, służbę zdrowia, Referat Kultury i Prasy⁵³.

E. Kospath-Pawłowski i in., *5. Dywizja Piechoty w dziejach oręża polskiego*, Pruszków 1997, s. 106–132. Także redaktor naukowy pracy zbiorowej: *2. Korpus Polski w bitwie o Monte Cassino z perspektywy półwiecza*, Warszawa 1994.

⁴⁹ H. Stańczyk, *Wojsko Polskie na Środkowym Wschodzie*, [w:] *Alianci i państwa Osi w walkach o Tobruk*, red. T. Panecki, J. Zuziak, Warszawa 1992, s. 75–89; T. Krząstek, H. Stańczyk, *Tobruk 1941–1996*, Warszawa 1996; H. Stańczyk, *Powstanie i organizacja 2. Korpusu Polskiego*, [w:] *2. Korpus Polski w Bitwie o Monte Cassino...*, dz.cyt., s. 7–27.

⁵⁰ J. Smoliński, *Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie 1939–1945*, Warszawa 1997.

⁵¹ W. Jakubisiak, *Rola tyłów 2. Polskiego Korpusu w bitwie o Monte Cassino*, „Przeгляд Kwatermistrzowski” 1957, z. 5.

⁵² M. Wesołowski, *Duszpasterstwo w II Korpusie gen. Władysława Andersa*, Kielce 2004.

⁵³ Z. Jordanek, *Działanie służb logistycznych w przygotowaniach i przebiegu walk 2. Korpusu o Monte Cassino*, [w:] *Bitwa o Monte Cassino 1944. Geneza – przebieg – opinie*, t. 1, red. B. Polak, Koszalin 2000, s. 123–138; tenże, *Monte Cassino – jako bitwa materiałowa*, [w:] *Bitwa o Monte Cassino 1944. Geneza – przebieg – opinie*, t. 2, red. B. Polak, Koszalin 2001, s. 99–106; L. Bończa-Bystrzycki, *Księża kapelani 2. Korpusu Polskiego w bitwie pod Monte Cassino*, [w:] *Bitwa o Monte Cassino...*, dz.cyt., t. 1, s. 195–201; tenże,

*

Większość dokumentów dotyczących PSZ w ZSRS, APW i 2. Korpusu znajduje się w Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie. Część dokumentacji PSZ w ZSRS w trakcie ewakuacji pozostała w Związku Sowieckim i została przejęta przez służby archiwalne NKWD, a w rękach polskich historyków częściowo znalazła się dopiero kilka lat temu. Podobny los spotkał część dokumentów Armii Polskiej na Wschodzie – z Jerozolimy do Londynu i Warszawy dotarły dokumenty, które w latach 1943–1945 nie zostały przewiezione do Wielkiej Brytanii. W trakcie likwidacji Polskiego Korpusu Przysposobienia i Rozmieszczenia w Wielkiej Brytanii w jego obozach pozostało wiele dokumentów 2. Korpusu, w większości przejętych przez archiwistów brytyjskich. Część dokumentacji 2. Korpusu, zwłaszcza dotyczącej losów żołnierzy 2. Korpusu w ZSRS po 17 września 1939 roku, została zdeponowana przez gen. W. Andersa w archiwum Instytutu Hoovera Uniwersytetu Stanforda w USA.

W kraju największym zasobem dokumentów, wspomnień i opracowań dotyczących Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, w tym także 2. Korpusu, dysponuje archiwum Wojskowego Biura Badań Historycznych (WBBH) w Warszawie. W Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie (CAW) znajdują się kopie dokumentów przywiezione z Rosji do Polski przez członków Polskiej Wojskowej Komisji Archiwalnej.

*

Znaczną część dokumentów dotyczących duszpasterstwa wojskowego, w tym Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, można odnaleźć w Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Londynie (APMK), archiwach metropolitalnych, archidiecezjalnych, diecezjalnych i zgromadzeń zakonnych.

Dużą wartość historyczną przedstawiają „Rozkazy Wewnętrzne Biskupa Polowego z roku 1946”. Zawarta w nich treść dotyczy działalności

Bitwa pod Monte Cassino w oczach kapelana 4. Pułku Pancernego „Skorpion” ks. Adama Franciszka Studzińskiego, [w:] *Bitwa o Monte Cassino...*, dz.cyt., t. 2, s. 197–205; Z. Werra, *Służba kapelanów 2. Korpusu w bitwie pod Monte Cassino*, [w:] *Bitwa o Monte Cassino 1944. Geneza – przebieg – opinie*, t. 3, red. B. Polak, W. Handke, Leszno 2003, s. 83–91; tenże, *Człowiek – ksiądz – żołnierz w bitwie pod Monte Cassino 11–18 maja 1944 r.*, [w:] *Bitwa o Monte Cassino 1944. Geneza – przebieg – opinie*, t. 4, red. B. Polak, W. Handke, Leszno 2003, s. 164–172; M. Polak, *Służba intendentury Armii Polskiej w ZSRR – sierpień 1941–15 stycznia 1942*, „Zeszyty Historyczne” (Leszno) 2002, nr 15, s. 113–130; tenże, *Działalność służby sanitarno-medycznej 2. Korpusu w bitwie o Monte Cassino*, [w:] *Bitwa o Monte Cassino...*, dz.cyt., t. 3, s. 68–82; tenże, *Działalność służby sanitarno-medycznej 15. Pułku Ułanów Poznańskich podczas bitwy o Monte Cassino*, [w:] *Bitwa o Monte Cassino...*, dz.cyt., t. 4, s. 50–62 i inne.

kapelanów w Polskim Korpusie Przysposobienia i Rozmieszczenia. Zawierają one materiał urzędowy i nieurzędowy. W części urzędowej znajdujemy np. nominacje, wytyczne dotyczące funkcjonowania duszpasterstwa w PKPR, a w części nieurzędowej kazania, przemówienia itp.

*

Należy zaznaczyć, że nie ma zbyt wielu źródeł drukowanych dotyczących kapelanów wojskowych w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie, tym bardziej 2. Korpusu Polskiego. Księża kapelani, podobnie jak i inni żołnierze, z odwagą i poświęceniem wypełniali swe żołnierskie i kapłańskie obowiązki. Wielu z nich zostało odznaczonych Orderem *Virtuti Militari*. W związku z powyższym w 2004 roku ukazało się opracowanie B. Szwedu⁵⁴. Również w opracowaniu Grzegorza Łukomskiego, Bogusława Polaka i Andrzeja Suchcitza możemy odnaleźć nazwiska księży kapelanów odznaczonych wspomnianym odznaczeniem⁵⁵. Jednym z nielicznych opracowań źródłowych jest cykl publikacji pod redakcją A.K. Kunerta⁵⁶. Kolejnym są niewątpliwie przemówienia, listy i orędzia samego biskupa polowego Józefa Gawliny⁵⁷. W roku 2001 do rąk czytelników trafiła praca wydana pod redakcją W.J. Wysockiego, która omawia służbę kapelanów w kampanii wrześniowej⁵⁸.

Wzmianki o kapelanach wojskowych 2. Korpusu odnajdujemy w opracowaniach źródłowych dokumentujących bitwę o Monte Cassino⁵⁹. W jednym z tomów została opublikowana obsada personalna kapelanów w 2. Korpusie. W 1998 roku ukazał się dziennik czynności gen. W. Andersa, w którym w wielu miejscach ukazane są wątki religijne⁶⁰. B. Polak w 2000 roku opublikował wybór dokumentów ukazujący korespondencję między gen. W. Sikorskim a gen. W. Andersem⁶¹. W roku 2005 roku ukazały się

⁵⁴ B. Szvedo, *Zawsze w pierwszej linii. Kapłani odznaczeni Orderem Virtuti Militari...*, dz.cyt.

⁵⁵ G. Łukomski, B. Polak, A. Suchcitz, *Kawalerowie Virtuti Militari 1792–1945*, red. B. Polak, Koszalin 1997.

⁵⁶ A.K. Kunert, *Józef Feliks Gawlina. Biskup Polowy Polskich Sił Zbrojnych*, [w:] *Emigracyjna Rzeczpospolita 1939–1990*, t. 3, red. A.K. Kunert, Warszawa 2002.

⁵⁷ J. Gawlina, *Wojenne Orędzia Wigilijne, Rzym 1944*, [w:] tenże, *Z wojny i z wygnania. Listy i orędzia pasterskie, kazania, przemówienia*, Rzym 1952.

⁵⁸ W.J. Wysocki, *Kapelani wrześniowi. Służba duszpasterska w Wojsku Polskim w 1939 r. Dokumenty, relacje, opracowania*, Warszawa 2001.

⁵⁹ *Bitwa o Monte Cassino 11–18 maja 1944 r. Geneza – przebieg – opinie. Wybór źródeł*, t. 1, Koszalin 1999; t. 2, Koszalin 2000; t. 3, Koszalin–Londyn 2001; t. 4, Leszno 2004.

⁶⁰ *Dziennik czynności gen. Władysława Andersa 1941–1945*, oprac. B. Polak, Koszalin 1998.

⁶¹ *General broni Władysław Sikorski – general dywizji Władysław Anders. Korespondencja 1941–1943. Wybór dokumentów*, oprac. B. Polak, Koszalin 2000.

materiały źródłowe do dziejów 2. Korpusu, a szczególnie bitwy o Ankone, w pierwszej fazie walk na odcinku adriatyckim⁶². Dariusz Baliszewski i Andrzej K. Kunert opracowali w 1999 roku wypisy źródłowe obejmujące lata II wojny światowej 1939–1945⁶³. Ważną publikacją ukazującą funkcjonowanie struktur duszpasterstwa wojskowego jest korespondencja prowadzona między Augustem Hlondem a Józefem Gawliną, która ukazała się w 2003 roku⁶⁴. W paryskich „Zeszytach Historycznych” opublikowane zostały protokoły odpraw u naczelnego wodza z kwietnia 1942 roku z udziałem gen. W. Andersa i dziennik szefa sztabu PSZ w ZSRŚ⁶⁵.

*

W kraju dokonano kwerendy m.in. zbiorów Centralnej Biblioteki Wojskowej i biblioteki Wojskowego Instytutu Historycznego. Ponadto dokonano przeglądu prasy zgromadzonej w Bibliotece Księży Chrystusowców w Poznaniu⁶⁶. Najbardziej przydatne okazały się czasopisma: „Dusz-

⁶² M. Polak, *Organizacja i działania bojowe 2. Korpusu PSZ na Zachodzie 1943–1945. Bitwa o Ankone. Wybór źródeł*, t. 2, Leszno 2005.

⁶³ *Prawdziwa historia Polaków. Ilustrowane wypisy źródłowe 1939–1945*, oprac. D. Baliszewski, A.K. Kunert, Warszawa 1999.

⁶⁴ J. Myszor, J. Konieczny, *Korespondencja Augusta Hlonda i Józefa Gawliny w latach 1924–1948*, Katowice 2003.

⁶⁵ *Protokoły odpraw u gen. W. Sikorskiego z 24 i 27 kwietnia 1942*, do druku przygotował J. Ciechanowski, „Zeszyty Historyczne” 1980, nr 52, s. 182–207; J. Ciechanowski, *Armia Polska w Rosji w świetle dziennika Szefa Sztabu z 1942 roku*, „Zeszyty Historyczne” 1981, nr 57, s. 92–127.

⁶⁶ „Artylerzysta”; „Bądź Gotów”; „Beliniak”; „Biuletyn Archiwum Prasy Skautowsko-Harcerskiej”; „Biuletyn Informacyjny Naczelnictwa”; „Biuletyn Informacyjny Polonii Włoskiej”; „Biuletyn Klubu Narodowego”; „Biuletyn Koła Oddziałowego 18. Lwowskiego Baonu Strzelców”; „Biuletyn Lotniczy”; „Biuletyn Narodowy”; „Biuletyn Niezależnych”; „Biuletyn Obozowy”; „Biuletyn Wewnętrzny Zarządu Centralnego Zjednoczenia Polaków w Indiach”; „Biuletyn Związku Kół i Stowarzyszeń Polskich Sił Zbrojnych”; „Bóg i Ojczyzna”; „Co Słysać”; „Czas. Polish Times”; „Czuj Duch”; „Czwartak Pancerny”; „Duszpasterz Polski Zagranicą”; „Dziatwa. Czasopismo miesięczne dla młodzieży”; „Dziatwa. Pismo dla dzieci”; „Dziennik Obozowy Armii Polskiej na Wschodzie”; „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza”; „Gazeta Niedzielną”; „Gazeta Polska”; „Głos Katolicki. Gazeta Niedzielną”; „Głos Polski. Biuletyn Komitetu Polskiego w Dachau”; „Głos Polski. Diario Oficial de Colectivi – la Polacca”; „Goniec Karpacki”; „Gość Niedzielną”; „Harc mistrz”; „Horyzonty”; „Informator. Bóg i Ojczyzna”; „Intermarium Biuletyn”; „Junak”; „Jutro Polski. Dwutygodnik”; „Jutro Polski. Tygodnik Polityczno-Literacki”; „Kalendarz Dziennika Polskiego w Wielkiej Brytanii”; „Kalendarz Żołnierza Polskiego 2. Korpusu Armii Polskiej”; „Kombatant w Ameryce”; „Kombatant w Australii”; „Kombatant w Południowej Afryce i Rodezji”; „Komunikat Koła Artylerzystów Manchester i Okolice”; „Komunikat 24. Pułku Ułanów”; „Komunikat Nr 1–2. Związek Łącznościowców”; „Komunikat Nr 4. Zarząd Główny Koła Oddziałowego 18. Lwowskiego Baonu Strzelców”; „Komunikat Informacyjny Zrzeszenia Kół Oddziałowych Broni Pancernych”;

pasterz Polski Zagranicą”, „Grot”, „Kwartalnik Poświęcony Sprawom Duszpasterstwa Wojskowego”, „Głos Ewangelicki”, „Kalendarz Ewangelicki”, „Polski Żołnierz Prawosławny”, „Nasz Głos. Biuletyn Informacyjny Żołnierza Żyda 2. Korpusu” i wiele innych. Bardzo dużo informacji odnośnie do duszpasterstwa wojskowego i posługi wśród ludności cywilnej wniosła prasa, szczególnie: „W Imię Boże”, „Nasz Przyjaciel”, „Nasza Służba”, „Pielgrzym”, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza”, „Orzeł Biały”, „Dziennik Żołnierza APW”, „Sitwa”, „Goniec Karpacki”, „Na Szlaku Kresowej”, okolicznościowe jednodniówki itd. Dużą wartość mają „Wiadomości Wojskowe 2. Korpusu”, miesięcznik wydawany przez Towarzystwo Wiedzy Wojskowej 2. Korpusu w 1946 roku, a zwłaszcza „Bellona”.

*

O posłudze duszpasterskiej księży kapelanów dowiadujemy się nie tylko z ich wspomnień, ale również ze wspomnień innych uczestników działań wojennych. Dowodzi to, że osoba kapelana była kimś ważnym w szeregach żołnierskich. Funkcjonowanie służb w wojsku gen. W. Andersa stanowiło najczęściej drugorzędny wątek relacji ze szlaku od ZSRS do Włoch, choć z uznaniem o ich działalności wypowiadali się niemal wszyscy autorzy wspomnień. Dotyczy to w pierwszym rzędzie dowódców: gen. Władysława Andersa⁶⁷, gen. Stanisława Kopańskiego⁶⁸, gen. Zygmunta

„Krechowiak”; „Ku Wolnej Polsce”; „Kultura. Szkice”; „Lewy Nurt”; „Lud”; „Mała Kronika”; „Mars”; „Monitor Londyński”; „My. Biuletyn”; „My, Sybiracy”; „Myśl Lotnicza”; „Myśl Polska”; „Na Przełomie”; „Na Straży... Biuletyn Wewnętrzny Związku Pracy dla Państwa”; „Na Szlaku Kresowej”; „Nasz Głos. Biuletyn Informacyjny Żołnierza Żyda 2. Korpusu”; „Nowa Polska”; „Nowe Wiadomości”; „Orzeł Biały”; „Piechota Polska 1939–1945”; „Polak w Libanie”; „Polonez”; „Polonia. Biuletyn Informacyjny Polskiej Emigracji w Australii”; „Polonia Włoska”; „Polonia Zagraniczna”; „Polska Walcząca. Żołnierz Polski na Obczyźnie”; „Polska Wierna. Tygodnik Katolicki”; „Polski Żołnierz Prawosławny”; „Poradnik dla Pracowników Świećlic Żołnierskich”; „Przed Światem”; „Przegląd Kawalerii i Broni Pancerniej”; „Przegląd Polski”; „Przegląd Tygodniowy Polskiej Agencji Prasowej w Londynie”; „Quo Vadis”; „Razem Młodzi Przyjaciele”; „Saper”; „Sitwa Rysiów, Żbików, Wilków Wileńskiej Brygady Żubrów”; „Skaut”; „Skrzydła”; „Słowo Polskie”; „Spadochron”; „Sprawy Międzynarodowe”; „Teki Historyczne”; „Trybuna. Niepodległość i Demokracja”; „Trzy Pióra. Czasopismo Chorągwi Kresowej”; „Tygodnik Katolicki”; „Tygodnik Obozowy APW”; „Tygodnik Polski”; „Ułan Karpacki”; „Ułan Poznański”; „Ułani Lubelscy”; „W Kręgu Rady”; „W Marszu”; „Węzełek”; „Wiadomości”; „Wiadomości Polskiej Misji Katolickiej w Londynie”; „Wolna Polska”; „Wolność”; „Za Wolność i Niepodległość”; „Zeszyty Historyczne”; „Życie”; „Życie Tygodnia”.

⁶⁷ W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946*, Londyn 1949 i kolejne wydania.

⁶⁸ S. Kopański, *Wspomnienia wojenne 1939–1946*, wyd. 2, Londyn 1972.

Bohusza-Szyszki⁶⁹, gen. Józefa Zająca⁷⁰, gen. Klemensa Rudnickiego⁷¹ czy płk. dypl. Henryka Piątkowskiego⁷².

W kraju wspomnienia ze szlaku 2. Korpusu zaczęły się ukazywać po 1956 roku, zarówno w postaci książkowej, jak też dość licznych relacji publikowanych w periodykach i dziennikach. Autorzy podejmowali w nich m.in. kwestie duszpasterstwa, problematykę zaopatrzenia czy funkcjonowania służby zdrowia – Adam Majewski⁷³, Bohdan Tymieniecki⁷⁴. Wiele uwag o służbach 2. Korpusu w swych wspomnieniach zawarł Wiesław A. Lasocki⁷⁵. Cały szlak Korpusu opisali m.in. Marek Jelita Czerkawski i T. Bodnar, który na podstawie własnych przeżyć pokazał działalność polskich szpitali polowych, w których często służbę pełnili kapelani⁷⁶.

W 1998 roku ukazały się wspomnienia oficerów broni pancernej 2. Korpusu: Bolesława J. Kukielki⁷⁷, Dionizego Dąbrowskiego⁷⁸ oraz o Adama F. Studzińskiego OP, kapelana 4. Pułku Pancernego „Skorpion”⁷⁹. W 1994 roku ukazały się wspomnienia o Józefa M.I. Bocheńskiego OP⁸⁰. Wcześniej, bo w 1985 roku, ukazały się wspomnienia ks. Franciszka Mientkiego⁸¹. Wspomnienia ks. Tadeusza Fedorowicza *Drogi opatrności* doczekały się trzeciego wydania, które ukazało się w 1998 roku, a pierwsze w 1991⁸². W 2004 roku, nakładem Księgarni św. Jacka, ukazały się *Wspomnienia* bp. Józefa Gawliny w opracowaniu ks. Jerzego Myszora. Niezaprzeczalną wartość dotyczącą życia duchowego mają wspomnienia kapelanów niekatolickich, jak chociażby Pinkasa Rosengartena, które ukazały się w 2001 roku⁸³.

⁶⁹ Z. Bohusz-Szyszko, *Czerwony sfinks*, Rzym 1946 i inne wydania.

⁷⁰ J. Zajac, *W Szkocji i na Środkowym Wschodzie. II tom pamiętników wojennych. Dwie wojny*, Londyn 1967.

⁷¹ K. Rudnicki, *Na polskim szlaku (wspomnienia z lat 1939–1947)*, Londyn 1952 i inne wydania.

⁷² H. Piątkowski, *Wspomnienia ze szlaku żołnierza tułacza. Pisane z myślą o kolegach z niewoli*, Rzym 1945.

⁷³ A. Majewski, *Wojenne opowieści porucznika Szemraja*, Lublin 1975.

⁷⁴ B. Tymieniecki, *Na imię jej było Lily*, Warszawa 1984.

⁷⁵ W.A. Lasocki, *Przez tundrę i pustynię*, Londyn 1993.

⁷⁶ M. Jelita Czerkawski, *Wspomnienia Ramzesa. Tobruk–El Ghazala–Monte Cassino–Bolonia*, Lublin 1997; T. Bodnar, *Znad Niemna przez Sybir do II Korpusu*, Wrocław 1997.

⁷⁷ B.J. Kukielka, *Życie kreślone historią. Drogi wojenne żołnierza Rzeczypospolitej*, Pruszków 1998.

⁷⁸ D. Dąbrowski, *Moja włoska kompania*, Pruszków 1998.

⁷⁹ A.F. Studziński, *Wspomnienia kapelana Pułku 4 Pancernego „Skorpion” spod Monte Cassino*, Kraków 1998.

⁸⁰ J.M.I. Bocheński, *Wspomnienia*, Kraków 1994.

⁸¹ F. Mientki, *Bóg i Ojczyzna. Wspomnienia kapelana WP*, Warszawa 1985.

⁸² T. Fedorowicz, *Drogi opatrności*, Lublin 1998.

⁸³ P. Rosengarten, *Zapiski rabina Wojska Polskiego*, Warszawa 2001.

*

Wspomnienia i relacje niepublikowane zebrałem dzięki osobistym lub listowym kontaktom z poszczególnymi osobami. Relacje nieautoryzowane opierają się głównie na przekazie ustnym. W rozdziale pierwszym relacje dotyczą życia religijnego i pracy księży na terytorium ZSRS. W rozdziale drugim i częściowo trzecim znajdują się relacje osób ewakuowanych z ZSRS na terytorium Środkowego i Bliskiego Wschodu oraz biorących udział w kampanii włoskiej. Prowadzona przeze mnie korespondencja dotyczyła głównie informacji o działalności i życiu duchowieństwa w 2. Korpusie i jest w moim posiadaniu⁸⁴. W pracy wykorzystałem publikacje z zakresu psychologii i socjologii⁸⁵.

*

Książka powstała dzięki życzliwości wielu osób, którym składam przeogromne słowa wdzięczności. Słowa szczególnego podziękowania kieruję pod adresem Pana prof. dr. hab. Bogusława Polaka. Dzięki Jego osobistemu zaangażowaniu i życzliwości mogłem przejść przez poszczególne etapy powstawania mojej pracy. Wdzięczność wyrażam Panom recenzentom: prof. prof. dr. hab. Januszowi Odziemkowskiemu i Wiesławowi J. Wysoczekiemu z Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, prof. dr. hab. Jerzemu Przybylskiemu z Pomorskiej Akademii Pedagogicznej w Słupsku, jak również ks. prof. dr. hab. Lechowi Bończy-Bystrzyckiemu z Uniwersytetu Szczecińskiego.

*

Szczególnie pragnę podziękować Fundacji Polonia Aid Foundation Trust z Londynu. Podziękowania składam na ręce Pana Sekretarza Jerzego J. Ostoi-

⁸⁴ Wybrane nazwiska osób, które udzieliły autorowi relacji, szerzej w przypisach i w bibliografii: G. Kisielewska, relacja z maja 2003 roku, Kretomino; Z. Wojciechowski, relacja z kwietnia 1999 roku, Katowice; J. Bielecki, relacja z lipca 2001 roku, Warszawa; A. Gwizdonik, relacja z sierpnia 2001 roku, Jordanów; W. Stypuła, relacja z lipca 2001 roku, Wesoła–Stara Miłosna; H. Szafrąńska, relacja z lipca 2001 roku, Szczecin; Z. Mościcka, relacja z sierpnia 2001 roku, Łódź; Z. Wilczewska, relacja z sierpnia 2001 roku, Gdańsk; L. Zasuwik, relacja z lipca 2001 roku, Słupsk.

⁸⁵ Wybrane opracowania z dziedziny psychologii: M. Argyle, *Psychologia stosunków międzyludzkich*, przeł. W. Domachowski, Warszawa 1991; E. Aronson, *Człowiek istota społeczna*, przeł. J. Radzicki, Warszawa 1987; R.A. Bryant, A.G. Harvey, *Zespół ostrego stresu*, przeł. J. Suchecki, Warszawa 2003; M. Cenin, S. Chęłpa, *Psychologia wojskowa. Teoria i praktyka*, Warszawa 1998; M. Cenin, *Psychologiczna analiza procesu wychowawczego*, „Poglądy i Doświadczenia” 1993, nr 4; S. Chęłpa, T. Witkowski, *Psychologia konfliktów. Praktyka radzenia sobie ze sporami*, Warszawa 1995.

-Koźniewskiego. Swoją wdzięczność kieruję też do Zarządu Głównego Stowarzyszenia Polskich Kombatantów w Londynie i składam ją na ręce Pani Prezes Barbary Orłowskiej. Dzięki pomocy finansowej tych dwóch organizacji mogłem sfinalizować moją pracę w formie publikacji książkowej.

Książkę dedykuję moim Przyjaciołom, i wszystkim, dzięki którym żyjemy w wolnej Polsce.